

„Útvesztőben”.

Erdei Ferenc dilemmái 1945 előtti pályáján

„A bomlás gyors fokozatait természetesen nem viselhetik megrázkódtatás nélkül. Az unokák tökéletesen kiestek az apák kötöttségeiből és védettségéből, szabadon és egyedül imbolyognak egy összekuszálódott társadalom kiismerhetetlen útjain. [...] Megállásra és új gyarapodásra jó ha azoknak módjuk lesz, akiket egyéni képességeik eligazítanak az útvesztőben.”¹

Bódy Zsombor

bolbodyz@uni-miskolc.hu

Erdei Ferenc személye jól ismert a magyar társadalomtudományosságban, s alakjának emléke is máig eleven, figurája még regényekben is felbukkan. Nem mondhatjuk azonban, hogy munkássága egészében közismert lenne. Leginkább hivatkozott szövege egy életében soha ki nem adott, nem autorizált írás. Agrárgazdasági tanulmányait és 1945 előtti szövegeit az utóbbi évtizedekben nem sokan olvassák. Az utókor számára Erdei fő művévé halála után kiadott, a két háború közti magyar társadalomról szóló tanulmánya vált (Erdei 1976). A szélesebb társadalomtudományosságnak ez a szöveg jelenti Erdeit. Miközben e szöveg megállapításai elterjedtek és akár publicisztikákban is visszaköszönnek, éppen ez az írás nagyon sok kritikát kapott Erdei életművének kutatóitól, másrésről pedig a két háború közti magyar társadalom történetének vizsgálóitól. Rámutattak a szöveg mélyén rejlő konzervatív kultúrkritikai szempontokra és az Erdeit az elemzésben is befolyásoló ideológiai állásfoglalásokra, politikai elképzelésekre. Kimutatták a marxista és a Hajnal Istvántól átvett fogalmak össze nem illeszkedését. Felrótták a szövegnek az empíria hiányát. Rámutattak, hogy a történetírás meghaladta rendi és polgárinak azt a szembeállítását, ami az Erdei-szöveg központi szervezőelve. Figyelemre méltó elemzés boncolgatta a szöveg folyton változó mögöttes normatív szempontjait, amelyek alapján Erdei az egyes társadalmi csoportokról ítéletet formál, a szerző identitáskereséseként értelmezve a normatív szempontok labilitását.² Kérdés, hogy e jól ismert íráson kívül Erdei életművének más darabjai

¹ Erdei Ferenc saját családjáról. Erdei (1984 [1935]: 386).

² Az első kritikus elemzést Nagy Endre tette közzé (Nagy 1993). Melegh Attila – Kovács Éva a parasztsorból felemelkedő Erdei identitáskereséseként értelmezték a szöveget (Melegh – Kovács 1995). Bognár Bulcsú foglalkozott Erdei munkájának elméleti, módszertani problémáival (Bognár 2010). Történeti szempontból elsősorban Gyáni Gábor kritizálta ismételt Erdei társadalomképét (Gyáni 2001). Az Erdei körüli viták rövid összefoglalása: (Bódy 2007).

milyen egyéb tanulságokkal szolgálhatnak ma esetleges olvasóiknak. Az 1950-es és főleg a 60-as években írt agrárgazdasági tanulmányai mára elveszítették relevanciájukat abban az értelemben, hogy egyáltalán nincs már meg az a mezőgazdaság, amelyről szólnak. Legfőlőbb történeti forrásként lehetnek érdekesek a kor kutatói számára, de ilyen felhasználásukra tudtommal még nem történt kísérlet. Az 1945 előtti írásokkal némiképp hasonló a helyzet. Fogalmi nyelv, módszertani és más szempontok kizárják, hogy közvetlen részét képezhessék a XX. század első felének magyar társadalmáról szóló releváns társadalomtudományi korpusznak. Mégsem gondolom, hogy érdektelenek lennének. Erdeinek ezek a szövegei számos olyan – szerzőjük számára, úgy tűnik, személyes dilemmaként is jelentkező – kérdést állítanak elénk, amelyek egyrészt továbbvezethetnek általában a korszak társadalomtudományi gondolkodása történetének vizsgálatában, másrészt pedig megmutathatják, hogy Erdei milyen úton jutott el 1943–1944 fordulóján írt, nem publikált, és a posztumusz megjelenés után hatásában jelentőssé vált szövegéhez. Jelen tanulmány ezért az 1945 előtti Erdei-írásokat áttekintve néhány olyan kérdésre szeretne rávilágítani, amelyek kapcsán úgy tűnik, hogy ingadozik vagy változik a szerző álláspontja. Ez az áttekintés így nem Erdei munkásságának teljes körű feldolgozását nyújtja, még e korai szakaszra nézve sem, csupán néhány, a szerző gondolatvilágában csomóponti jelentőségű kérdést próbál feltárni a szövegek kapcsán, s ebből a perspektívából a két háború közti magyar társadalomról szóló tanulmányt mint e kérdések egyfajta megoldását kívánja bemutatni.³

Az első dilemma, amely Erdeit valamennyire foglalkoztatta – miután túljutott fiatalkori szépírói ambícióin⁴ –, műfaji jellegű volt. Ingadozott a tekintetben, hogy műveit a szaktudomány keretei közötti monográfiáknak, illetőleg tanulmányoknak szánja, vagy pedig – szubjektívebb hangvételt is megengedő – politikai esszéknek, amelyek helye nem a szaktudományok regiszterében keresendő, hanem inkább a politikai nyilvánosságában. Számos előadásában és rövidebb szövegében foglalkozott explicit módon azzal a kérdéssel, hogy a falukutatás, a szociográfia általában, és saját szociológusi tevékenysége konkrétan is, hol helyezkedik el ebből a szempontból. Visszatérően említette, hogy a szociográfus mozgalom valójában egy politikai mozgalom jelentkezése, amely azért tolódott a tudományosság irányába, mert valódi direkt politikai fellépése az adott viszonyok között lehetetlen volt.⁵ Feljegyzéseinek sokaságából nyilvánvaló, hogy már egészen fiatal korától

3 E célkitűzésből következően a különböző 1944 előtti Erdei-szövegeket nem egyforma mélységig fogjuk tárgyalni, sőt a szempontunkból nem relevánsakkal érdemben nem is foglalkozunk.

4 Egy még teljesen a jövődőre vonatkozó egészen fiatalkori számvetésben az „írásművészet”, „esetem költői kifejtése” is foglalkoztatja, mint lehetőség. Ugyanitt arra is utal, hogy az asztalfióknak készülnek is ilyen művek (Erdei 1984 [1931–1932]: 321–325).

5 Az Egy szociográfus vallomása című 1938-as előadásvázlatában a szociográfia fogalmának számára való jelentéseként a következő szavak szerepeltek: „fáj, bélyeg, tehetetlenség: félreszorult tudomány, megrekedt politika” (Erdei 1984 [1938]: 453–455). Egy másik, sokkal tárgyyszerűbb előadásvázlatában világosan rögzítette, hogy a tudományos szociográfia mint társadalomvizsgálat nagyon hasznos tárgyyszerű és pontos eredménnyel képes szolgálni. Ezeket az eredményeket akár a politika is felhasználhatja különböző szociális akciókban vagy reformtörekvésekben. A tudományos szociográfia azonban nem képes felelni arra a kérdésre, hogy milyen történeti fejlődésfolyamaton is megy át éppen a magyar társadalom, mi is volna a fejlődés kívánatos célja. E kérdés megválaszolására a politikus és írói szociográfia szolgál, vélte, és ide sorolta Illyés, Veres Péter, Szabó Zoltán, Darvas József és a saját munkáit. Vagyis saját tevékenységét inkább a politikai dimenzióban helyezte el, a fejlődés irányát kereső, értékszempontokkal dolgozó munkák között (Erdei 1984 [1938–1941]: 442–443).

kezdve őt magát is politikai ambíciók fűtötték. Más alkalmakkal mégis azt hangsúlyozta, hogy a társadalomtudományt, valamint a politikai ítéletalkotás és cselekvés tevékenységét elvileg el kell választani, s olyan szövege is van, amelyben a maga számára a politikától független, értékválasztásoktól mentes tudomány útját jelöli ki. Elméletileg a legszínvonalasabban ezt az álláspontot egy 1935-ös, A társadalomkutatás (falukutatás) irányai című tanulmányában fejtette ki, amelyben a politika a tudományos törekvésekre leselkedő veszélyként jelenik meg, amennyiben eltérítheti saját valódi céljától a szociológiát (Erdei 1984 [1935]a). A szociológia célja nem lehet politikai, és mint tudomány, nem is működik jól szerinte, ha politikai cselekvési szempontokat, a beavatkozás szempontjait keveri munkájába, amelyek tudományosan megalapozhatatlan értékválasztásokhoz kötődnek. Ebben az írásban egyébként Erdei figyelemre méltó elemzését adja annak, hogy milyen nehéz szintetizáló szempontokat találni egy összefoglaló társadalomábrázoláshoz. A politikai-ideológiai támpontok figyelmen kívül hagyása után csak tudományon belüli forrásai lehetnek egy szintézis alapelveinek, s ekkor Erdei más lehetőségek megvizsgálása után ezt a kultúrszociológiában találja meg.⁶

Az ebben a szövegben elméleti kérdésként vizsgált probléma később számos nagyobb lélegzetű munkájában módszertani problémaként tért vissza, amikor Erdei láthatólag küzdött a tényállítások és az értékelések szétválasztásával.⁷ Ítéletalkotás és tényismeret módszertani problémájának egy további vetülete az a régi – és Erdeit is foglalkoztató – kérdés, hogy a fogalomalkotásnak meg kell-e előznie a tények vizsgálatát, vagy pedig a tények összegyűjtésének kell elvezetnie a megfelelő fogalmak kidolgozásához. Az utóbbi utat idővel nem tartotta járhatónak, mert felismerte, hogy valamilyen előzetes fogalmak nélkül lehetetlen nekivágni a tények megismerésének. Előbbi esetben viszont a tények megismerését megelőzően kidolgozott fogalmak könnyen rejthetnek magukban politikai értékelést, és így befolyásolhatják a társadalomról adott leírást, amit Erdei szintén problémának látott. E tulajdonképpen weberiánus probléma megoldásaként Erdei végül teljesen logikusan az ideáltipikus fogalomalkotáshoz folyamodott, amely alkalmas volt arra, hogy az elemzések kiindulási pontját képezze, anélkül, hogy empirikusan érvényesnek kellett volna lennie. A konkrét elemzésekben azonban az ideáltipikus fogalomalkotás megalapozása csak változó mértékben sikerült, és még gyakrabban elmaradt a visszacsatolás, az ideáltípus korrigálása az empirikus vizsgálódások eredményeinek fényében.

Az ideáltipikus fogalomalkotás problémáinak legékeesebb példája – amely egyben Erdei bizonyos értékválasztási dilemmáit is hordozza – a parasztság fogalmának a kérdése. Erdei különféle munkáiban számtalanszor rugaszkodott

6 Erdei (1984 [1935]a). A mai olvasó számára meglepőek a sorok, amelyeket a kultúrszociológiai szemlélet szintetizáló képességéről írt. Kevés szóhasználati változtatással szerepelhetnének egy mai, az új kultúrtörténet szemlélete mellett érvelő történeti szövegben. „A kultúraszociológia a társadalmi jelenségek szintetikus szemléletének szükségzetéből fakadt, és a szintézis reményét az adta meg, hogy a kulturális szemlélet valóban átfogja a társadalom valóságegészét. ... A kultúra általánosságából folyik, hogy a kultúrszociológia nem csak programjában, hanem megvalósításában is olyan szintetikus szemléletből fordul a társadalom tényvilága felé, mely a szakszempontokon felül a valóságegésznek az ismeretét nyújtja” (338. o.).

7 Például Erdei (1973 [1938]), Erdei (1974 [1939]), valamint Erdei (1974 [1940]).

neki a parasztság fogalmi definiálásának és különféle típusai empirikus leírásának. E kérdés személyes identitásának is kulcskérdése egyben. *Parasztok* című szociográfiáját vallomásos keretbe foglalva maga is hangsúlyosan parasztnak vallja magát. Több írásában, előadásvázlatában ad hangot annak, hogy számára a paraszti önazonosítás erkölcsi kérdés. A paraszti sorból tanulás révén felemelkedőkkel szemben szerinte erkölcsi elvárás, hogy ne asszimilálódjanak a középosztályhoz vagy a polgársághoz.⁸ Az *Egyedül vagyunk* című folyóirat körkérdésére írt, de végül meg nem jelent válaszában számos lehetőséget nevez meg, amelyet elutasított azért, hogy „hű maradhasson” a „parasztsághoz”. Nem indult el a tudósi pályán, noha egy egyetemi karrier megnyílt volna előtte. Nem lett belőle köztisztviselő, s nem lett belőle kereskedő, noha foglalkozhatott volna a makói hagyma nagybani értékesítésével.⁹ Bár áltathatta volna magát azzal – írta –, hogy egyik vagy másik utat választva is használ a „parasztságnak”, ám a fennálló rendbe így vagy úgy beilleszkedve le kellett volna mondania a „parasztság” felszabadításának szolgálatáról, amelyet a maga számára erkölcsileg adott életcélnak tekintett. Így persze cselekvési tér híján tétlenségre van kárhozthatva, de ez sem kezdheti ki „hitét”, hogy ez számára az erkölcsileg egyedül lehetséges út, amíg az általa várt alapvető társadalmi változás be nem következik.¹⁰ Életútja 1945-ig valóban meg is felel ennek az összefonódott erkölcsi-politikai elvárásnak, hiszen a jogi doktor, könyveket, cikkeket publikáló és ellenzéki mozgalmakban, pártalakítási kísérletekben részt vevő Erdei létalapját addig – legalább részben – az apjával közösen néhány holdon folytatott gazdálkodás, főként hagymakertészkedés jelentette.¹¹

A nagy személyes elkötelezettséggel vállalt és részben folytatott paraszti élet mellett törekszik tehát Erdei a parasztság fogalmának és empirikus típusainak társadalomtudományi megragadására. És itt mindjárt egy sajátos ellentmondásra bukkanunk. Míg ugyanis Erdei a „parasztsághoz” való hűségéből személyes szinten döntő jelentőségű alapelvet formált, addig tudományos munkáiban éppenséggel következetesen kerülni igyekezett a parasztság minden romantikus idealizálását. A falukutatás más művelőinél jóval hamarabb és jóval teljesebben elhárított minden nosztalgikus megközelítést, amely a parasztságban romlatlanságot, tiszta, magyar népi erőt, természetközeli életmódot, autentikus kultúrát és hasonlót látott. Sőt éppenséggel meggyőződése volt, hogy a parasztság a történelmi fejlődésben elmúlásra ítélt társadalmi csoport, s így a régi paraszti értékekhez visszaforduló törekvés értelmetlenség. A „parasztság” válságáról adott elemzései éppen mind a körül a gondolat körül forognak, hogy e válság gyökere abban rejlik,

8 A magyar parasztság helyzete és szerepe a világesemények sodrában c. előadásvázlatában, amely az 1940-es évek elején keletkezett, feladatai betöltéséhez a paraszti értelmiségtől elvárja, hogy „legyen úgy értelmiségi, hogy nem asszimilálódjék” (Erdei 1984 [1938–1941]: 82).

9 A tanulással az urak közé emelkedésről mint a paraszti sorból való kitörés lehetőségéről a *Parasztok* című könyvében úgy vélekedett, hogy az felemás lelkiállapothoz vezet. Az újonnan érkezett félig paraszt marad, vagy pedig áruló lesz, és egész életében lelkiismeret-furdalás kíséri (Erdei 1973 [1938]).

10 „[N]em a »középosztályban«, hanem az olyan rétegben hiszek, amely a magyar népnek igaz értékei szerint kiválasztott elitje, s minden uralkodói vagy kizsákmányolói hatalmaskodás nélkül együtt érző vezetője. Addig pedig, amíg ilyen politikai átalakulás nem következik be a magyar életben, a magam életében igyekszem megvalósítani a népet szolgáló s vele szolidáris értelmiségi pályát” (Erdei 1984 [1943]: 452).

11 Lásd életútjáról az öccse által készített összefoglalót: Erdei Sándor (1974).

hogy a paraszti állapot fölszámolódása nem megy kellő gyorsasággal és eléggé teljes körűen végbe.

Mit is értett Erdei „parasztságon”, illetve paraszti állapoton, és mit annak fölszámol/ód/ásán? Ennek a kérdésnek ismételten nekiugrott, egyre árnyaltabb, átgondoltabb, fogalmilag precízebb, ugyanakkor tartalmilag néha egymásnak részben ellentmondó válaszokat adott. Az 1930-as évek közepén a szülővárosának, Makónak a parasztságról adott leírása inkább empirikus módon, egyfajta szociológiai szemléletben alkotott képet a helyi parasztságról (Erdi 1984 [1935]). Ez egy etnikai dimenziót is tartalmazott, amennyiben a zsidó, cigány és paraszt egymástól különböző „népjelleget” képviselt számára, s a továbbiakban gazdasági tevékenység, jövedelemnagyság, fogyasztási szokások, életmód vonatkozásában adott jellemzést a makói paraszti társadalomról. A megközelítés itt tehát kifejezetten szociológiai, implicite nagy súlyt helyez például arra, hogy a parasztság esetében család és termelőszervezet nagyrészt egybeesik. A jobbágyfelszabadítás utáni paraszti átalakulás lépéseit Erdei egyrészt a fokozatos anyagi gyarapodásban látja, majd következő fejlődési szakaszban a paraszti sorból való kiemelkedésre irányuló törekvés megjelenésében, illetve magának a parasztságnak „polgári ideálokkal” való átítatódásában. Saját jelen idejéhez, tehát a 30-as évek közepéhez érkezve így fogalmaz a korábbi társadalmi egységek oldódásával kapcsolatban: „Az egységesülés más szóval polgárosulásnak mondható” (Erdi 1984 [1935]: 368). „Dzsentri, zsidóság és birtokos parasztság csak elmosódó színei a polgári egységnek” (uo. 369). A polgárosodásnak ezt az egységesítő folyamatát azonban Erdei szövegében sorozatosan negatív konnotációjú minősítések kísérik. Bár saját generációjáról írva úgy fogalmaz, hogy a „...polgárság harmadik nemzedéke szoros egységbe foglal paraszt, proletár, zsidó és dzsentri utódokat. Az induló nemzedék legnagyobb tette: eddig ismeretlen osztályegységet teremt régi osztályromokon” (uo. 382). Mégis a szövegben a széthullás, hanyatlás, bomlás képei ismétlődnek. A régi, a polgárosodás folyamatának megindulása előtti korban Makón a felekezetek, a paraszti rend és a társadalom más csoportjai, továbbá a kisváros egyes térbeli egységei világos választóvonalakkal elválasztva éltek, „tökéletes zártság” jellemezte őket (uo. 368). Rend volt, ma pedig egyfajta elmosódott, bizonytalan társadalmi állapot van. A közösségek helyén az individualizálódott társadalomban mindenki polgári életvezetési minták után menne, de erre csak a helyi társadalom felső 10 százalékának van lehetősége. A többiek számára a másokról és önmagukról alkotott kép – bár nem ezekkel a szavakkal mondja – teljes bizonytalansága a jellemző. Ezt fejezi ki a megszólítások „tökéletes és akut zavara”, de a „magára maradt ember vergődését” példázzák az ízléstelen fogyasztói döntések is a lakberendezésben (uo. 371). A régi közösségek tehát szétestek, és Erdei ezt elkerülhetetlennek is tartja, de mégis a szöveg ezer jelét adja annak, hogy ebben veszteséget lát, mert a polgárosodással bekövetkező individualizáció az ő szemében új terheket rakott a közösségi rendet elvesztő egyénekre. Ezt fejezi ki a saját családja történetéről beszúrt kis rész is, amelynek egy részét mottóul is választottuk. Az 1840-es években született dédapa még nagycsaládban nőtt fel,

ahol az apa megkérdőjelezhetetlen tekintély volt: ha megjelent a tanyán, felnőtt gyerekei kézcsókkal köszöntötték, ha ott aludt, a menyé megmosta a lábát. A 60-as években pályáját kezdő nagypapa viszont már nem vált ilyen nagycsalád fejévé, csak egy nukleáris, bár kilencgyerekes családot igazgatott hasonló tekintéllyel, de felnőtt házaspár gyerekei már nem tartoztak vele egy családi és munkaszervezetbe. A kilenc gyereke közül négyet elvitt az első világháború, az otthon maradt asszonyok kezében tönkrement a gazdaság. A 9 gyereknek mindössze 11 gyereke van, ennyien vannak unokatestvérek, tehát drámai a születésszám csökkenése a családban. Közülük egyetlen „a saját földjén dolgozó hagymakertész, a többi sorjában: kereskedő, tanító, csendőr, szobrász és szövetkezeti vezető (Erdei Ferenc – B. Zs.); a lányok szobafestő, cipész, tisztviselő, ügynök és sofőr feleségei. A férfiak mind nőtlenek ... a nőknek is összesen három gyermekük van. A család, amelyet a harmadik nemzedék fölmutathat: esetleges és részleges együttélés vagy még annyi sem” (Erdei, 1984 [1935]: 386). S ezt a részt követik a mottóban szereplő sorok: „A bomlás gyors fokozatait természetesen nem viselhetik megrázkódtatás nélkül. Az unokák tökéletesen kiestek az apák kötöttségeiből és védettségéből, szabadon és egyedül imbolyognak egy összekuszálódott társadalom kiismerhetetlen útjain. A tizenegy közül négy lakik Budapesten, és három bontotta fel első házasságát. Megállásra és új gyarapodásra jó, ha azoknak módjuk lesz, akiket egyéni képességei eligazítanak az útvesztőben” (Erdei 1984 [1935]: 386).

E makói helyi szociográfia tehát a korábbi társadalmi csoportok sok tekintetben értékvesztésként érzékelt felbomlását mutatta. Figyelemre méltó, összehasonlítva a későbbi írásokkal, hogy Erdei itt milyen polgárosodásfogalommal dolgozott. Itt ezalatt a társadalom korábbi szétagoltságát felbontó és generációról generációra haladó egységesülési folyamatot ért. Ez ugyan nem vezetett még el világos új társadalmi formák kialakulásához, ám láthatólag szó sincs rendi és polgári kettősségéről. A viselkedésszociológiailag, elsősorban a fogyasztáson keresztül megragadott polgári réteg – amely a társadalmilag lejjebb állók számára is mintaadó, noha korlátozottabb anyagi lehetőségek miatt nem követhető – társadalmilag meglehetősen egységesnek tűnik. Innentől kezdve mindenestre legtöbb munkájában benne rejlik az a kérdés, hogy miként alakulhatnak ki a társadalom fejlődésében új, az egyén számára biztonságot nyújtó formák, s ez az a kérdés, ami végül is a politikai dimenziók felé is mindig nyitottá teszi az Erdei-szövegeket.

Első könyvében, a *Futóhomokban*, mely 1937-ben jelent meg, Erdei már nem egy település, hanem egy egész tájegység, a Duna-Tisza közének szociográfiáját adta, igaz, ez is elsősorban a Duna-Tisza közének egyes tájait – Bácska, Kiskun-ság, Duna melléke stb. – tárgyaló részsociográfiák sorozatából állt össze. Bár e munkájában is feltűnik a polgárosodás jelensége, mint a parasztság kilépése korábbi zárt viszonyai közül, ám ugyanakkor itt érződik a legerőteljesebben egy romantikus szemlélet jelenléte. Elsősorban a tanyás mezővárosok értékelésében, amelyek problémája egyébként Erdeit egy sor más kisebb munkájában és az itt nem tárgyalt *Magyar város* című könyvében is foglalkoztatta. A tanyarendszert a kortársaktól lényegesen eltérően a parasztság felemelkedési lehetőségeként, a

múltból a jövőbe vezető útként értékeli. Véleménye szerint ugyanis azoknál, akik tanyán gazdálkodnak, a családi élet és a fogyasztás – ami a városi házban zajlik – elválik a termeléstől, ami a tanyán folyik. Ilyen módon a tanyás mezővárosok parasztpolgárai úgy folytathatják a gazdálkodást, hogy közben polgári módon szétválik a termelés és a fogyasztás, és a városi ház révén élvezhetik az urbanitás előnyeit. Ez lehetővé teszi, hogy e cívisek megmaradjanak a mezőgazdaságban, tehát bizonyos szempontból megőrizték paraszti mivoltukat, ugyanakkor azonban városi polgárokká is váljanak. E városokat Erdei ekkor explicit módon is a dunántúli városoknál magasabb rendű, és nem utolsósorban tipikusan magyar fejlődés hordozóinak minősítette. Ez az utópia arról árulkodik, hogy Erdei egyrészt – bár számtalanszor írt a parasztság felszámolódásának szükségszerű folyamatáról, mégis – szeretne volna megőrizni a mezőgazdaság társadalmának néhány, általa értékesnek ítélt vonását, másrészt pedig arról, hogy Erdei a város, az urbanitás falusinál tágabb, összetettebb kulturális és társadalmi lehetőségeivel is tisztában volt. A régi falusi társadalom zártságának bomlása, a városi viszonyok felé való átalakulása itt tehát pozitívan értékelt folyamat, ám az új biztonságot nyújtó társadalmi formáknak Erdei szerint valahogy mégis a mezőgazdasághoz kellene kötődniük. Ennek lehetőségét véli látni a tanyás mezővárosokban.

A *Parasztok* című 1938-ban megjelent következő könyve a korábbi társadalomrajzokhoz képest más összefüggésekben ábrázolja a „parasztságot” és a polgárosodást (Erdei 1973 [1938]). Ez részben következik abból, hogy itt nem egyetlen város vagy tájegység szociográfiáját nyújtja, hanem országos szintű összegzést akart adni. Itt a konkrét, különböző szociológiai tényezőket – jövedelemnagyság, foglalkozás, fogyasztási szokások – figyelembe vevő, vagy az egyes települések jellemzőit leíró elemzés helyett előtérbe kerül a parasztság történeti megközelítése, ami egyúttal elvontabb fogalmi nyelvet is eredményezett. A parasztság definiálásához itt történeti és földrajzi áttekintést ad. Az Európán belüli tájékozódás eredményeként a mezőgazdasági népességből csak a jobbágyság történeti korszakán túljutott földművelőket tekinti parasztnak, de őket is csak addig, amíg zárt életformájuk fel nem bomlik. Ezen az alapon már csak Közép-Európában, közelebbről Lengyelországban és Magyarországon lát parasztságot. Nyugat- és Észak-Európában a parasztság már rég megszűnt, felemelkedett, beolvadt a polgári társadalomba. A Balkánon ellenben tulajdonképpen nem is volt és nincs parasztság, mert történeti okokból hiányzik a társadalomnak az a felső rétege, amely elnyomná a mezőgazdasági népességet, és így paraszti helyzetben tartaná. Lengyelországban és Magyarországon ellenben van egy erős, hagyományosan kiépült „úri rend”, „hozzátársult városi polgársággal”, amely elnyomja, leszorított paraszti állapotban tartja a mezőgazdaságból élőket, akik éppen ezért parasztok. Itt tehát a parasztság fogalmának egyik ismertetőjegye a zárt, hagyományos életforma mellett a politikai dimenziót is magában foglaló elnyomás. Ahol e kettő valamelyike hiányzik, ott Erdei szerint nem beszélhetünk parasztságról.

Éppen az elnyomás dimenziójának megjelenéséből következik, hogy Erdei immár végképp nem idealizálja a paraszti állapotot. Vörös fonálként húzódik

végig az egész könyvön, hogy „parasztnak lenni többet nem lehet”. A parasztság Erdei szerint nem írható le sem marxi osztálykategóriákkal, sem a népies szemlélet keretei között, valójában egy társadalom a társadalomban, egy külön, zárt világ, és csak addig beszélhetünk parasztságról, amíg ez a zártság fennáll. Azonban éppen, mert a történeti fejlődés kikezdi ezt a zártságot még Lengyel- és Magyarországon is, a parasztság már bomló, válságos állapotban van. A termelés Erdei szerint ezekben az országokban is kapitalista jellegű, a parasztság életmódja viszont nem ennek, hanem még a régi jobbágyi világnak megfelelő, s ez az az ellentmondás, ami a parasztság válságaként jelentkezik. Erdei végigveszi azokat a törekvéseket, amelyeken keresztül a parasztok menekülnek a paraszti állapotból, vagy kiemelkedni törekednek belőle (iskoláztatás, kivándorlás, városba menekülés, vállalkozó parasztpolgárok stb.), s itt a sikeres kiemelkedések mellett ismét gyakran a széthullás képei következnek egymásra, amint például a Makó társadalomrajzában is.

E szemléletes típusok ábrázolása mellett azonban elvontabb síkon két megoldás sejlik föl a parasztság válságára. Az egyik ismét a „polgárosodás” folyamata, a másik viszont valami hirtelen bekövetkező nagy társadalmi átalakulás. Egyik lehetőséget sem bontja ki részletesen, utalásokban viszont mindkettő benne rejlik a szövegben. A helyzet megoldásának mindenképpen a parasztállapot meghaladását tekinti, amely kétféleképpen történhet. Vagy egy nyugati mintájú fejlődéssel a polgárosodás folyamán, vagy pedig forradalmi úton. E forradalmi út mibenléte azonban részleteit tekintve teljes homályban marad. A kötet tartalmaz ugyan néhány mondatot a Szovjetunióról – ezek talán az egyedüliek, amelyeket Erdei nyilvánosan megfogalmazott e tárgyban 1945 előtt –, és ezek arra utalnak, hogy e forradalmi megoldásnak nem egyszerűen a bolsevik utat tekintené. A felsejlő megoldás ugyan határozottan szocialisztikus, de nem azonos az orosz rendszerrel. „Ígéret és fölszabadulás a parasztnak az a társadalom, ahol mindenki munkás, és a termelőeszközök egyformán illetnek minden munkást, ahol nincs uralkodó osztály, hanem csak állandó kiválasztás és ellenőrzés alatt álló vezetőcsoport. Kíváncsú az a kultúra is, amely nem ismeri a szabad és szeszélyes szárnyalást, hanem a termelés szolgálatában áll, és annak eszközeihez és alkalmaihoz tapad. A közösségi erkölcsöt is nagyon jól ismerik a parasztok, s a magukéra ismernek a szocialista közösségben.” Mégis, a parasztoknak „[k]étféle okuk is van arra, hogy a szocialista társadalomban ne leljenek tökéletes megnyugvást. Az egyik történeti, a másik világszemléleti. Történeti okuk az, hogy a paraszt közösségi és munkástársadalom hosszú időre megelégtette velük a rideg fegyelmű és megkötözött életet. ...ha valamibe belefáradtak már, az elsősorban a munka és a közösség túrhetetlen nyomása volt. ...Nem azt kívánják minden szocialista jellegű lázadásuk ellenére sem, hogy egyetemlegesen szervezett munkástársadalomba kerüljenek, hanem azt, hogy ki-ki a maga ura legyen azon a földön, amit megmunkált, és szabadon boldogulhasson erői szerint” (Erdei 1973 [1938]: 201–202). Ehhez még azt teszi hozzá, hogy a „paraszt ... szívének legmélyén gyökerezett szándéka szerint teljes kultúrára vágyakozik” – és ezek szerint úgy látja, hogy a szovjet rendszer ilyen

nem tud nyújtani neki. Erdei tehát ebben a szövegben, ha bizonytalanul is, de egy nyugati típusú fejlődés mellett nyilatkozik. Az urbánus, individualizált világ parasztok számára való vonzerejét hangsúlyozza, illetve a városinak a parasztihoz képest valamiképp értékesebb volta is benne rejlik a szövegben. Úgy látja, hogy a parasztság megszűnésének nyugat-európai útja, a társadalom egységesülése, a parasztság fokozatos felszabadulása, a társadalom urbanizálódása és individualizálódása a polgárosodás folyamatában teljes értékűbb kulturális fejlődést ígér, mint a szovjet út, illetve valamilyen azzal nem feltétlenül mindenben azonos szocialisztikus fejlődés. E kötetben ez nincs kibontva, ám 1936–1937-es téli nyugat-európai útjáról hazaküldött leveleiből tudható, hogy Erdei tapasztalatai fényében úgy látta, hogy egyrészt a fokozatos társadalmi-politikai emancipáció, másrészt pedig a mezőgazdasági tőketulajdonos és mezőgazdasági munkásra való széttagolódás útján Nyugat-Európában már megszűnt a parasztság. A látottakból levonta azt a – nyilvánvalóan nem marxista – következtetést, hogy ezekben a társadalmakban az individualizáció során az egyének már felszabadultak, s ezért nem várható sem paraszt-, sem munkásforradalom. Ellenben Kelet-Európában lehetségesnek tartotta ezek valamelyikét vagy valamilyen kombinációját. Egyébként az individualizálódott, paraszt nélküli nyugat-európai világ Erdeit visszaretentette, s megnyugvást Brueghel képei jelentettek neki, amelyekről úgy érezte, hogy egy számára is ismerős, nyers paraszti világot ábrázolnak (Erdei 1980 [1935–1936]: 71–82).

A *Parasztok* szövege alapján – bár a fokozatos fejlődés vagy forradalmi átalakulás kérdése nemhogy megválaszolatlanul marad, de még felvetése sincs igazán kibontva – az mégis egyértelmű, hogy Erdei számára a paraszti állapot megszűnése történetileg szükségszerű és egyben erkölcsileg kívánatos. Miközben a leghatározottabban leszögezi, hogy valamilyen parasztország alapításáról a hagyományos paraszti értékek jegyében, vagy egy parasztpárti kormányzatról szó sem lehet, mégis a parasztság melletti elköteleződés kinyilvánításával zárul a könyv. „Mégis hiszek. Tagadom a parasztsorsot, és hiszek az emberben, aki paraszt. [...] Az építés és a szabadság ott kezdődik, ahol a világ nem paraszt. De hiszek az emberben, aki paraszt” (Erdei 1973 [1938]: 212).

A *Parasztok* című kötetben tehát Erdei a korábbi kisebb léptékű szociográfiák után – Makón kívül ideértve a Duna–Tisza közével foglalkozó, itt részletesen nem tárgyalt *Futóhomokot* is – országos léptékben igyekezett összegzést adni a parasztság helyzetéről, s ez szükségszerűen jóval kevesebb empiriát s elvontabb, történeti jellegű fogalomalkotást, s ugyanakkor a politikai dimenziók felbukkanását eredményezte. Öt évvel később újabb összefoglaló munkát tett közzé *A magyar paraszttársadalom* címen, ami mind elvont fogalomalkotásában, mind pedig empirikus anyagában jóval gazdagabb a *Parasztok*nál (Erdei 1941). Erdeit közben erős hatás érte Hajnal István oldaláról, ami pontosabb fogalmi eszközöket adott a kezébe a paraszti társadalom leírásához. A könyv a parasztság definíciójának körüljárásával indul. Az ideáltípusok megalkotott fogalom segítségével azután konkrét empirikus típusokat kísérel meg azonosítani az ország különböző vidékein. Maga a definíció,

mely minden korábbinál kidolgozottabb, ismét történeti alapokon nyugszik. Erdei részletesen bemutatja – Hajnal szemléletének néhány kulcselemét alkalmazva – a parasztság történeti renddé fejlődését. Körüljárja parasztság és földművelők, parasztság és falusiak, parasztság és nép fogalmának összefüggéseit. Parasztságnak továbbra is csak a jobbágysorból felszabadult és a társadalom felsőbb rétegeitől határozottan elkülönített földművelőket tekint. Lehetnek tehát Magyarországon is olyan földművelők, akik nem parasztok. Ugyanígy, bár a parasztok zöme falusi, az egybeesés itt sem teljes, hiszen bőven akadnak nem paraszti falusiak – akár még földművelők is –, és akadhatnak parasztok egyes városokban is. A parasztság ugyanakkor a néppel vagy népivel sem azonos. A korábbiakhoz képest még inkább elszakad a népi felfogástól, amely a parasztságban valamiféle tiszta magyar népi tartalékot látna. Leszögezi egyrészt, hogy a parasztság kultúrájának három összetevője van: az első a társadalom felsőbb rétegeiből leszivárgó réteg, a második a földművelő tevékenységből magából szorosan következik, s ezért etnikumtól függetlenül minden parasztnépnél azonos, és csak a harmadik az eredeti magyar specifikumot jelentő primitív népi kultúra. Másrészt viszont Erdei szerint a nemzet részét képező felső rétegek egy jó része nem biztos, hogy azonos népiséget képvisel, mint a magyar parasztság. A parasztságot a nemzet lehetséges megújulása forrásának tekintők ráadásul figyelmen kívül hagyják azt a tényt Erdei szerint, hogy a parasztság eleve ki van zárva a nemzetből. A nemzet, mint politikai közösség, a „felső társadalom” ügye, a parasztság számára valójában közömbös. A nemzet csak úgy válhatik a parasztok ügyévé, ha ők megszűnnek parasztok lenni, ha kilépnek társadalmilag-politikailag alárendelt helyzetükből és zárt életformájukból. Amint kifejezi: téved az a szemlélet, amely a népviseletbe öltözött parasztot mint a nemzeti kultúra egy szép megnyilvánulását kezeli; valójában akik népviseletben járnak, azok még kívül vannak a nemzeten. Azok a parasztok, akik városi ruhában járnak, újságot olvasnak, vesznek részt a nemezt életében; ők viszont már valójában nem is parasztok, mert kiléptek a paraszti lét kötöttségei közül. (Ezzel Erdei az egész népi felfogás belső ellentmondására mutatott rá, nevezetesen arra, hogy a népi szemléletben a parasztsághoz kapcsolt értékek éppen egy olyan állapothoz kötődtek, amelyhez a népi szerzők nagy része kritikusan viszonyult, és amelyet meghaladandónak tekintett. Így viszont nehezen képzelhető el a paraszti értékek sikeres beépítése a nemzet életébe.)

Mivel a parasztságot történetileg és az uralmi dimenzió felől közelíti meg, itt is úgy látja, hogy tulajdonképpen parasztság Európában nem sok helyen van már. Az európai léptékű összehasonlításban ismét leszögezi, hogy nyugaton már nincs parasztság. Kérdés, hogy mi a helyzet Kelet-Európa parasztságával. Erdei egy elég egyszerű retorikai fogással, mint csaknem mindig, most is elkerüli, hogy nyilatkoznia kelljen a szovjet területek parasztságáról: „Keleten, helyesebben délkeleten, tehát elsősorban a Balkánon ismét más a helyzet” (Erdei 1942: 98). Itt véleménye szerint nincs igazi parasztság, mert a vidéki társadalom két fő elemét a hegyekben élő szabad földművelők és a „primitív szolgák” alkotják. Így hiányzik az a tartós formák közé rögzült alárendelt viszony, ami a parasztságot teszi

ott, ahol a történeti fejlődés ilyet kialakított és még nem bontott fel. Ilyet ismét csak Lengyelországban és Magyarországon lát, ahol a parasztság számára még meghatározó a rendi korszakban kijegecsedett társadalmi forma, ami a második világháború kezdetéig még éppen csak bomlani kezdett. Képszerűen ezt a hordóba fagyott víz hasonlatával fejezi ki. A „magyar parasztság szilárd formákba kövült tömbjének a föloldásához eddig csak annyi történt, hogy a dongák és az abroncsok egy része levált, és a halmazállapota természeténél fogva egyben maradó jég félig-meddig tavaszi napsütésbe került” (Erdei 1942: 60).

Az ilyen módon kialakított parasztfogalommal indulva vizsgálja azután Erdei a magyar paraszttársadalmat, hogy regisztrálja az ideáltipikus fogalomtól való tényleges eltéréseket. Ilyen eltérést pedig a részletes ábrázolás során igen számosat talál. Részletesen bemutatja, hogy az ország különböző tájain miként léptek már ki az eredeti paraszti állapotból, vagy éppen a kilépésre irányuló, ám megrekedt törekvések miként vezettek a „romlott paraszt” helyzetéhez. Összességében úgy találja, hogy egykor paraszti formaképződés jellemezte az ország egész magyar „szállásterületét”, kivéve az erdős-mocsaras részeket, az Alföldet, valamint a kiváltságolt területeket, mint például a Székelyföld. Az olvasóban már itt fölmerülhet, hogy mi értelmé az „egész magyar szállásterületről” beszélni, ha egyszer ennyi volt a kivétel, s ráadásul Erdei csakhamar közli, hogy mára (azaz kb. az 1940-es évek elejére) ez sem maradt így, mert a városok közelében, a főútvonalak mentén, valamint a Balaton környékén feloldódtak a paraszti formák. A részletes bemutatásból kiderül továbbá, hogy az egész Kisalföld a nyugati típusú agrárfejlődés példája. A voltaképpeni parasztság területének marad tehát, amint Erdei maga elsorolja, a Palócföld, a Felső-Tisza-vidék, Erdély magyar szállásterülete (kivéve Székelyföldet és Kolozsvár közvetlen környékét), valamint a Dél-Dunántúl nagybirtokos területei. Ez tulajdonképpen nem sok, de ráadásul Erdei később még hozzáteszi, hogy e területeken is csak a kisebb és közepes nagyságú falvakban jellemző az eredeti paraszti állapot (Erdei 1942: 173).¹² A részletes elemzés tehát a kiindulásban a különféle paraszti csoportok állapotának felméréséhez mértékként használt ideáltipikus parasztfogalomtól számos és számottevő eltéréseket mutatott ki. A részletes ábrázolás végén Erdei mégsem módosítja vagy finomítja parasztfogalmát, nem kérdez rá érvényességére. A lezárásban ismét a zárt életformában élő, alávetett parasztság képére vonatkozóan tesz megállapításokat, amely pedig szerinte is csak az ország kisebbik részén jellemző.

Éppen, mert a parasztságot alávetett, nemzet alatti helyzetűnek látja, utasít el mindenfajta paraszttromantikát, amely az igazi paraszti léthez nemzeti és egyéb értékeket kapcsolna. Hatásos sorokban elemzi azt a városi értelmiségi válságtudatot, amely megoldáskeresésében a parasztság felé fordul, ám úgy gondolja, hogy a parasztságnak ez az idealizálása, s azok az értelmiségi panaszok, amelyek a városi hatásoktól féltik a parasztságot, teljesen félreismerik a parasztság valódi helyzetét,

¹² Egy másik ekkortájt keletkezett áttekintő rövidebb szövegben ugyanez így hangzik: parasztvidék „tehát a Palócföld, Somogy, Zala, Veszprém belsőbb vidékei, s a magyar települések Erdélyben a Székelyföldön kívül” Erdei (1980 [1943]: 127).

hiszen a parasztsorsból – joggal – mindenki kifelé törekszik, aki csak teheti. Ám egy magasabb szinten, véli, mégiscsak jogos a parasztságban keresni a megoldást, mert „[i]gaz az, hogy most olyan állapotban van a társadalom, amelyben csak egy emberségesebb formaképződés állíthatja vissza a társadalom megnyugtató rendjét, s az is igaz, hogy ilyen objektíválódás csak olyan életteli, természetközeli és teljes emberek közötti helyzetben indulhat meg, amelyet legjobban a mezőgazdasági életkeret tud nyújtani”. De „ha mezőgazdasági keretekben történik is effajta kezdeményezés, azt nem parasztok tehetik meg, hanem olyanok, akik átestek a város és a polgári élet élményén, és annak kiegészítő ellentétéként kívánnak másfajta életet élni és másfajta társadalmi formákat alakítani ki egymás között” (Erdei 1942: 168). E sorok alapján tehát Erdei úgy szeretné látni, hogy bár az urbánus világ vonzó a parasztság számára, sőt szükséges is ahhoz, hogy a parasztok kilépjenek eredeti paraszti állapotukból, ám végül is csupán az antitézis szerepét szánja az urbanitásnak, hogy elérhessen egy magasabb, nem paraszti, de mégis mezőgazdasági szintézist, amely a városnál is több lehetőséget nyújt az emberi kiteljesedésre.

E nem paraszti mezőgazdasági társadalom felé Erdei e szövege szerint azonban már nem fokozatos fejlődés vezet. Az egészében alávett és nemzet alatti létbe szorított parasztság helyzete Erdei szerint olyan alapvető változást igényel, amely csak egy általános társadalmi politikai átalakulás keretében elképzelhető, ennek mibenlétét viszont természetesen nem részletezi. Itt is, mint korábbi munkáiban, számba veszi és részletesen ábrázolja ugyan mindazon részfolyamatokat, amelyek kikezdi a parasztság zártságát, ám ezeket most nem a polgárosodás címszava alá vonja össze. Noha a polgárosodás fogalma ebben a munkában is jelen van, ez most nem a társadalom korábban széttagolt csoportjainak általános egységesülése. Ha – írja Erdei – „nagyon élesen akarjuk megjelölni a magyar parasztság átalakulását, nem is polgárosodásnak, hanem egyszerűen csak parasztiatlanodásnak, a paraszti formákból való kiszabadulásnak kell neveznünk” (Erdei 1942: 164). Ennek oka, hogy a felső társadalom is csak nagyjából polgári, részben még rendi. Ehhez asszimilálódik a parasztság, ezért bizonytalan, hogy polgárosodás-e, ami vele történik. Ugyanakkor itt a felső társadalomban sem áll szemben egy-egy konkrét polgári és rendi csoport, polgári és rendi vonások inkább egyszerre jellemzőek az egész felső társadalomra, mint ahogy a falusi gazdálkodók körében is a szöveg szerint szép számmal találhatunk félig polgáriasult elemeket, akik a kétféle társadalomszervező elv jellemzőit egyesítik magukban.

Az itt részletesen nem tárgyalt „Magyar város” és „Magyar tanya” című, ugyancsak az 1940-es évek elejéről származó Erdei-kötetek ugyanebbe az irányba mennek egyébként, amikor a polgári és rendi jellemvonásokat egyszerre tartják megfigyelhetőnek egyesek gazdálkodásában és életmódjában.

Itt tehát Erdei, úgy tűnik, zavarba került a polgárosodás fogalmának értelmezése tekintetében. Korábban ez számára – összhangban a fogalom egy még XIX. századi eredetű jelentésével¹³ – azt az egész társadalmi átalakulást jelentette, amelyben a

¹³ A fogalom jelentéstörténetére nézve lásd: Halmos (1991).

rendi társadalom egységesül. Eleinte a részletelemzésekben is ennek megfelelően a különböző felekezetű és rendi háttérű csoportok egységesülését látta (például a Makó társadalomrajzában). Később ehhez egy marxista értelmezés társult, amely a kapitalista, szabadpiaci termeléssel kapcsolta össze a polgárosodás fogalmát. A *magyar paraszttársadalom* című kötetben viszont mintha a polgárosodás bármilyen értelmezésű folyamatának megtorpanásáról lenne szó. Hogy pontosan mire is gondolt Erdei, az ebből a szövegből nem válik világossá. Egy rövidebb, e kötettel nagyjából egy időben keletkezett cikk viszont megvilágítja a gondolkodásában bekövetkezett fordulatot. Lényegében az 1930-as évek végének, 1940-es évek elejének politikai tendenciái voltak azok, amelyek megragadták Erdei figyelmét, és amelyeket úgy értékelt, hogy azok megakasztották a polgárosodás folyamatát.

A *Paraszságunk legújabb alakulása* című, a kolozsvári *Hitel*-ben megjelent cikkében a polgárosodás megakadásáról így írt: „[M]ielőtt teljessé válhatott volna a polgári társadalomszerkezet kiképződése, új irányba, új korszakba fordult társadalmunk alakulása” (Erdei 1984 [1942]: 87). A „szegedi ellenforradalom már elindult a népi-nemzeti szociális átalakulás útján, mégsem lett belőle fasizmus vagy valami hasonló magyar rendszer”. A polgárosodással szembemenő hazai folyamat megakadt az I. világháború után – véli Erdei –, ám az 1930-as években új lendületet kapott az ilyen eszmék európai elterjedése nyomán. „Gömbös Gyula romantikus egyénisége” (uo. 88) juttatta uralomra a magyar társadalomban ezeket a politikai elveket, melyek különösen a fiatalabb nemzedékeket hódították meg. Nem csak a kormánypárt jobbszárnya, a szélsőjobboldali ellenzéki pártok, fajvédők, hanem a közvélemény egy része is népi irányba fordult. Szabó Dezső a 30-as évek végén jobban hat a fiatalokra, mint valaha. Németh László, Karácsony Sándor a magyar világszemlélet vízióival, Veres Péter, Györffy István munkái – sorjázza Erdei a neveket – mind ebbe a tágra értett irányba tartoznak. A kormányprogrammá lett jobboldaliság, az ellenzéki népiség, a nyilasok távolról sem azonos irányok, „azonban végsőleg egyformán szembefordultak a liberális-polgári eszményekkel és politikai elvekkel” (uo.). Hatásuk együtt jelentkezett a közvéleményben. S bár nem lettünk fasiszta ország, de megindult egy ilyen irányú átalakulás. Ezért a parasztság már nem polgárosodhat, mert a polgárság és a polgári elvek e politikai és szellemi áramlatokkal szemben visszaszorultak.

Ez a változás szerinte a középosztályt is átformálta. Nem úri középosztály van már, hanem „népi középosztály”. Nem jelentéktelen átalakulás ez, mert a „társadalomfejlődésben alapvető különbséget jelent egy demokratikus-liberális polgári struktúra és egy tekintélyi-népi fasiszta rendszer, annak ellenére, hogy lényegében hasonló gazdasági viszonyokra épül” (uo. 89). Az úri középosztály „az állam, egyház és a nagybirtok adminisztrációját végző hivatal és kisebb részben a középnagy földbirtok gazdasági alapjaira támaszkodva rendiesen védett és zárkózott helyzetet tartott fenn társadalmunkban”. Most e réteg „mind gazdasági alapjaiban, mind társadalmi szerepében engedett zárkózottságából” (uo.). A középosztály a „régébbi stílusú polgársággal szembe polgárellenes és antikapitalista jelszavakkal fordult, a parasztság és a munkásság felé pedig népi

nacionalista és népi szocialista elvekkel közelít” (uo.). A népivé alakulás tehát a polgári liberális eszményekkel és elvekkel való gyökeres szembefordulást jelent és népi-faji együttérzést és vezetői felelősséget. A „tegnapi rendszerben nem volt jelentősége ilyen kapcsolatoknak” – írja Erdei (uo.). E ponton az olvasó akár úgy érezheti, hogy Erdei szimpatizál ezzel a népi jobboldali átalakulással. Az antiszemitizmusban sem csupán zsidóellenességet lát, s szerinte az nem is csupán fajvédő nacionalizmust jelent, hanem egyúttal „szembefordulást a zsidóság képviselte liberális polgári rendszerrel” (uo. 90).

Erdei tehát – nem éppen marxista módon – messzemenő jelentőséget tulajdonít eszmei/politikai folyamatoknak a társadalom alakulásában, konkrétan a polgárosodás folyamatának megakadásában. Az európai és magyar szellemi áramlatok változása nélkül az eredetileg nem polgári csoportok hasonulása a városi polgári csoportokhoz „bizonyára végbemegy” (Erdei 1984 [1942]: 87). Mondhatnánk, hogy ezzel egy régebbi módszertani, elméleti hagyományhoz kapcsolódik. (A fejlődés leírásában a gazdasági folyamatok csak egy-egy félmondat erejéig bukkannak föl, és sohasem meghatározó szerepben.) Ennél fontosabbnak tűnik azonban, hogy Erdei szimpatizálni látszik a leírt „népi fordulattal”. Ez végül is nincs így, bár a szöveg azt mutatja, hogy Erdei valóban habozott, miként is értékelje az általa leírt fejlődést. Semmi kétség, hogy a „liberális elvekkel” való szembefordulást méltányolta, amint a „polgári szellem” háttérbe szorulását is, ha ezen a Magyarországon létező konkrét városi polgári csoportok „szelleme” értendő, és e szövegben Erdei kétségtelenül erre – és nem valami elvont burzsoázia történeti kategóriájára – gondolt. Hiszen e konkrét polgári csoportokról sohasem volt egyetlen jó szava sem, a minimum az „idegen eredetű” megjelölés volt.

Ugyanakkor végül is mégsem tartja elfogadhatónak, illetve elegendőnek ezt a népi átalakulást, mégpedig azért nem, mert lényegében csak a középosztályra korlátozódik. „Ez a réteg tehát valóban átalakult.” És ez az átalakulás nem is jelentéktelen, mert „...ez társadalmunk egész üzemmenetének az átalakulását jelenti, mert ennek a rétegnek a kezében van egész társadalmunk közvetlen vezető-szervező hatalma” (uo. 89). Ezután részletezi, hogy a parasztság felső rétegére milyen hatással van ez az átalakulás, de végül mégis oda lyukad ki, hogy ez a „népi fordulat” elégtelen. A középosztály, bár nyitottabbá vált, minden átalakulása ellenére nem kívánja átadni pozícióit, sőt az egész átalakulással – miközben sokan, főleg a fiatalabbak, őszintén hisznek az új eszmékben – éppen pozíciói megőrzésére törekszik, alkalmazkodva az új belső és külső kihívásokhoz. Erdei viszont egy az egész társadalmat átrendező nagy átalakulást tart szükségesnek, ami az általa a zárt, alárendelt életet élő parasztság fogalmával megragadott népi rétegek felszabadulását jelentené.

Visszatérve most már *A magyar paraszttársadalom* szövegéhez, abban – az antipolgári jobboldali népi politika elemzése nélkül – a lényegét illetően Erdei ugyanazt írja, mint a *Hitel*-ben megjelent szövegben. Számba veszi a parasztság fel-emelését célzó politikai intézkedéseket a mezőgazdasági munkásság nyugdíjától a munkabér-szabályozáson, szövetkeztek létesítésén keresztül a mezőgazdasági

szakoktatás fejlesztéséig és különböző mezőgazdasági akciókig, s leszögezi, hogy ezek nem is hatástalanok. E törekvés ugyanis „gyorsítja a paraszti formákból való kiemelkedés folyamatát” (Erdei 1942: 246). Ám elemzése végén itt is oda érkezik, hogy ezen az úton a zárt életet élő, alárendelt parasztság problémája meg nem oldható. A parasztság valódi fölemelése csak a felszámolása lehet. „Ennek pedig nem ilyen eszközei vannak, hanem sokkal inkább általános politikai-társadalmi feltételei.” Erdei szemében tehát – eltérően a korábbi szövegek ingadozásaitól vagy egy fokozatos, nyugati fejlődési út óvatos helyeslésétől – ekkor már a parasztság fokozatos felszámolódásának és a – pontosan sohasem körvonalazott – forradalmi felszabadulásának útja közül csupán a második minősül megfelelőnek. Ehhez az állásfoglaláshoz figyelmen kívül kell hagynia, hogy a parasztság zöme már nem abban az eredeti, zárt életformában él, amelyből Erdei levezeti a forradalmi átalakulás igényét. Más szóval, Erdei nem érvényesíti gyakorlati elemzésének tanulságait a kiindulásként használt ideáltipikus parasztfogalom korrekciójában, hanem egy politikai horizontba illeszkedő konklúziót ad. Az e kötetben is vázolt másik, fokozatos fejlődési út, amely a paraszti állapotból való, s végeredményben a kormánypolitika által is támogatott kiemelkedést jelenti Erdei szerint, a „mez-telen kispolgári állapot felé” (Erdei 1984 [1942]: 98) vezet, s nem lehet kétségünk, hogy ehelyett Erdei esztétikusabbnak látja a forradalmi megoldást.¹⁴

E szövegek után érkezett el Erdei az utóbb *A magyar társadalom a két világ-háború között* címmel közzétett kéziratának megalkotásához. Amint látható, különböző dilemmáit ekkorra határozottan eldöntötte bizonyos irányokba. Társadalomábrázolását alárendelte bizonyos tudományon kívüli szempontoknak. Módszertanilag ez esetben sem tartotta fenn azt az igényt, hogy politikai jellegű értékszempontoktól független fogalmakkal dolgozzon.¹⁵ Fokozatosan egyre inkább lehorgonyozta magát egy nagyon megszorított értelmű parasztfogalom mellé, hiszen tulajdonképpen az egész világon csak a Palócföld, valamint Somogy, Zala és Veszprém megye belső részein (továbbá még Lengyelország közelebről meg nem határozott tájain) látott csak igazi parasztságot. Tulajdonképpen korának sokféle árnyalatú idealizáló parasztfelfogásával szemben Erdei egyfajta negatív romantikus parasztfogalomhoz ragaszkodott, és ehhez kapcsolt identitása részeként tette meg politikai értékválasztásait.¹⁶ Ezzel egyidejűleg elvetette az általa látott urbánus kultúrát, illetve életformát, mint a jövőbe mutató lehetséges értékhorizont – általában is, és a konkrét magyar városi világot is, mint individualizált, az egyént megtartó formákat felbontó közeget –, s ehelyett egy

14 Egy ugyan ekkortájt keletkezett előadásvázlatában ugyancsak a középosztály népi átalakulásával foglalkozik. A vázlatos gondolatmenet megegyezik a *Hitelben* közölttel, ám annál tovább is megy, mert a publikált változatnál részletesebben foglalkozik a kíváncsú társadalmi átalakulás mibenlétével, amelynek vezető ereje nem lehet a parasztság, mert attól nem lehet önálló politikai fellépést várni, de amely átalakulásban a parasztság tömegeinek mégis részt kell vennie, szövetségben a munkássággal (Erdei 1984 [1938–1941]a: 81–83).

15 A nagyjából ugyanekkor keletkezett szárszói beszédben azt hangsúlyozta, hogy a politikai értékválasztások nem alapozhatóak meg tudományosan, ám úgy vélte, hogy a társadalomvizsgálat eredményei mégis segíthetik a tisztánlátást az értékek közötti választásban. Majd ezután egy marxista irányú elemzést adott a magyar társadalomról (Erdei 1980 [1943]a: 347–372).

16 Utóbbiakat persze részletesen az adott politikai viszonyok között nem bonthatta ki, hiszen az könnyen vonhatta volna maga után ügyészégi eljárás megindulását. Így nem tudhatjuk, hogy Erdei 1945 előtt miként is képzelte el részleteiben a várt, nagy társadalmi átalakulást.

meglehetősen utópikus felszabadult parasztsághoz fűzte reményeit. Az írás tehát ennek a felszabadulásra váró parasztságnak a nézőpontjából tekint szét a magyar társadalomban, ez adja meg a látószöveget, miközben a kiadott szöveg magáról a parasztságról szinte semmit sem mond.

Az áttekintés során használt fogalmak ez esetben ideáltipikusnak sem tekinthetők, nem a valóság megmérését szolgálják, s nem is empirikus leíró fogalmak, hanem kinyilatkoztatásszerűen adnak értékelést a társadalom egyes részéről.¹⁷ A szövegben alkalmazott társadalmi kategorizálások részben marxista eredetűek, részben viszont az akkori politikai nyilvánosságban formált, onnan átvett és nem szociológiailag megalapozott fogalmak. A marxista fogalmak azonban csak az ábrázolás mögöttes történeti teleológiájára vonatkoznak, amennyiben az egész konstrukció arra épül, hogy egy rendi korszakot egy polgári-kapitalista korszaknak kell követnie. A részletábrázolások már egyáltalán nem marxista módszertant követnek. De rendi és polgári konkrét szembeállításában empirikus megfigyelések, viselkedésszociológiai különbségek sem állnak a fogalmak mögött. Amikor Erdei még ezek iránt érdeklődött, mint a Makó társadalomrajzában, akkor éppen-séggel azt állapította meg, hogy nincs érdemi különbség a különféle csoportok között.¹⁸ De rendi és polgári nem is a társadalom strukturáló elvei. Elmélyültebb megelőző elemzéseiben, mint *A magyar paraszttársadalomban* vagy a *Magyar városban* ezek a polgári és rendi strukturáló szempontok egyszerre jellemezheték ugyanazokat az egzisztenciákat. *A magyar társadalom a két világháború között* szövegében viszont e két elv alapján már szembenálló csoportokba polarizálja a „rendit” és a „polgárit”, amely így sem nem felel meg viselkedésszociológiai megfigyeléseknek, sem pedig strukturáló elveknek. Leginkább a korabeli politikai nyilvánosságban csoportokat azonosító diskurzusok összegződnek bennük.¹⁹

A megjelenése után oly nagy hatásúvá vált szöveg tehát nem ad szociológiai elemzést valamely változók mentén, empiriára szinte alig támaszkodik. Nem is elméleti munka, amely a társadalom struktúráját boncolgatná. Leginkább a politikai diskurzus rendjébe tartozik. Egy történeti teleológiára fölfűzve és azt számos, és – mint Melegh Attila és Kovács Éva idézett tanulmányukban megmutatták – ráadásul mindig változó szemponttal kiegészítve egy a politikai identitásképzést megcélzó szöveg jön létre. „Polgári” és „történeti rendi” megkomponálása és szembeállítása lehetővé tette Erdeinek, hogy mindkettőt elutasítsa, és helyette egy harmadik pólust mutasson föl, amely már az 1945 utáni Erdei-szövegek „népi demokratikus” társadalomértelmezése felé mutat, amelynek központjában a parasztság „felszabadulása” és a vezető szerepet betöltő munkássággal való

17 Nem lényegtelen egyébként az sem, hogy az összefoglaló áttekintés mögött nem álltak minden területen empirikus előtanulmányok, hiszen Erdei korábban sohasem foglalkozott Budapest és a nagyobb városok társadalmával, sem pedig a Dunántúllal, vizsgálódásai mindig is a parasztságra és az alföldi agrárvárosokra korlátozódtak.

18 A makói társadalom nemzedékeit elemezve az 1860-as években indult generációról azt mondja, hogy abban a „nemesség dzsentrivé polgárosodott”, majd a következő nemzedékben a „dzsentri utóda minden ízében a polgárság elitje lesz” (Erdei 1984 [1935]: 379).

19 Jól látszik ez például az olyan eszmefuttatásokon, amelyek az „örségváltó” politikai törekvések eredményeit mérik le, vagy azon, hogy az egyes csoportok társadalomtörténeti értékelése nem is rejtetten a szóban forgó kategóriák politikai ideológiai fejlődésének függvénye, lásd a leírást a középosztályi rétegek bizonytalankodásáról konzervatív, nemzeti radikális és polgári demokrata eszmék között (Erdei 1976 [1943]: 51).

szövetsége áll.²⁰ A „polgári” és a „rendi” pólus elutasítása részben etnikai alapú. Előbbi „részben idegenekből, részben pedig a magyar társadalom kötetlenebb elemeiből, [...] elsősorban a zsidóságból, másodsorban a németiségből” (Erdei 1976 [1943]: 28) származott. Azonban utóbbi sem ugyanazt a „népiséget” képviseli, mint a társadalom alsóbb rétegei, mert az „idegen államszervezet” [...] idegeneket emelt a magyar nemességbe, és másképp is segítette a másféle nemzetiségűek beömlését a magyar nemességbe” (uo. 27). Ennek eredményeként a két világháború között a nemesség utódját jelentő „történelmi osztályok népisége sokféleképpen kevert magyarság volt, amely nemcsak társadalmi közlekedését, hanem jóformán népi kapcsolatát is elveszítette az alsó magyar néppel” (uo. 27). A „polgári” és „történeti” pólus elutasítását azonban nem csak az etnikai érv támasztja alá Erdeinél, hanem – amint az utolsó idézett mondat is jelzi – maga az a társadalmi széttagoltság, amelyet a létük jelent. A nyugati társadalmakban nincs meg Erdei szerint e kettősség – pontosabban hármasság: történeti rétegek, polgári csoportok és a „nép” szembenállása –, mert azokban a szervesen kifejlődött polgári struktúra képezi magát a történeti szerkezetet, s nincs külön rendiséget őrző csoport. Ezekben a „társadalmakban az egész nép a polgári társadalom keretei közé szerveződött, és az egész közösség történelme folytatódott a polgári fejlődés útján” (uo. 28). Ezzel szemben Magyarországon megbontja a népnek, mint politikai közösségnek az egységét az elkülönült „polgári” – mely „gyarmatias képződmény” – és „történeti” felső társadalomszerkezet léte. „Ahogy az úri létforma a történelemből épült, és szemben áll az alsó társadalom világával, úgy a városi polgári életforma európai példákból épült, azonban éppen úgy lebegő felső világ a parasztság létével szemben” (uo. 29). A voltaképpen az egész magyarság megosztottságának meghaladását, az általa annyira vágyott osztatlan közösség megteremtését Erdei végül a munkásságtól várja, mert ez a csoport kilépett korábbi elkülönültségéből, és „munkáséletének a megoldását az egész társadalom alakulásának az útján kereste” (uo. 58).

A szövegnek ez az implicit politikai identitásképző iránya, amely tulajdonképpen egyfajta „népi demokratikus” nemzetépítési programot javasolva az egész nemzet mint politikai közösség újrafogalmazására tesz javaslatot, a posztumusz megjelent írást a szárszói konferencián elmondott előadással rokonítja. Utóbbiban a két elutasítottal szemben felmutatott harmadik, „népi demokratikus” pólus nyíltan is megjelenik. Itt a történeti fejtegetések, társadalomtudományi ábrázolások – ugyancsak marxista történelemteleológiával összehabarcsolva – vállaltan is a politikai identitásképzést, sőt a programadást szolgálták (Erdei 1980 [1943]a). Ez a típusú szövegalkotás a politikai identitásképzéshez, ami Szárszón a bevallott cél volt, megfelelő is. Az előadásban Erdei utalt rá, hogy hasonló szemléletben egy

20 Nyilván a szövegnek ez a tendenciája magyarázza problémátlan befogadását az 1970-es évek közepén. Nehezebben magyarázható azonban máig tartó hatása. Erdei egyébként természetesen nem használja ekkor még a „népi demokratikus” kifejezést. A munkás-paraszt politikai szövetség szükségességének hangoztatása, azzal együtt, hogy ebben az előbbinek kell mint erősebb félnek a vezető szerepet játszania, illetve a haladó értelmiségiek e szövetséghez való csatlakozásának szükségessége, ami a szárszói szöveg kimondott konklúziója, lényegében megfelel a néhány évvel későbbi „népi-demokratikus” ideológiai képletnek. Ezért véljük úgy, hogy e kifejezés használata pontosan jelöli meg Erdei szövegének politikai identitást illető mondanivalóját.

szociológiai áttekintést készül írni az egész társadalomról. Ebből lett a később *A magyar társadalom a két világháború között* címmel publikált szöveg. Azonban talán nem véletlen, hogy ezt a szárszóihoz nagyon hasonló módon építkező szöveget Erdei nagyobb lélegzetű összegző társadalomtudományi munkaként nem fejezte be, és sohasem hozta nyilvánosságra. Volt érzéke a műfajok különbsége és a minőség iránt.

Irodalom

- Bódy Zsombor (2007): „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettőtársadalom-koncepciójában és a társadalomtörténet-írásban. *Kommentár*, 3: 3–15.
- Bognár Bulcsu (2010): *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Erdei Ferenc (1941): *A magyar paraszttársadalom*. (Magyarságismeret 5.) Bp.: Franklin-társulat.
- Erdei Ferenc (1973 [1938]): *Parasztok*. Hasonmás kiadás. Bp.: Akadémiai.
- Erdei Ferenc (1974 [1939]): *Magyar város*. Bp.: Akadémiai.
- Erdei Ferenc (1974 [1940]): *Magyar falu*. Bp.: Akadémiai.
- Erdei Ferenc (1976): A magyar társadalom a két világháború között. *Valóság*, 4, 5.
- Erdei Ferenc (1980 [1943]): A paraszti társadalom. In uő (szerk. Kulcsár Kálmán): *A magyar társadalomról*. Bp.: Akadémiai, 253–276.
- Erdei Ferenc (1980 [1943]a): A magyar társadalom. Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata. In uő: *A magyar társadalomról*, 347–372.
- Erdei Ferenc (1984 [1931–1932]): Gondolatok a pályáról. Kéziratos följegyzés töredék. In uő (szerk. Kulcsár Kálmán): *Történelem és társadalomkutatás*. Bp.: Akadémiai, 321–325.
- Erdei Ferenc (1984 [1935]): Makó társadalomrajza. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 347–436.
- Erdei Ferenc (1984 [1935]a): „A társadalomkutatás (falukutatás) irányai” In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 328–339.
- Erdei Ferenc (1984 [1935–1936]): Napló és levélrészletek In uő: *A magyar társadalomról*, 71–82.
- Erdei Ferenc (1984 [1938–1941]): Szociográfia. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 442–443.
- Erdei Ferenc (1984 [1938–1941]a): A magyar parasztság helyzete és szerepe a világesemények sodrában. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 81–84.
- Erdei Ferenc (1984 [1942]): Parasztságunk legújabb alakulása. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 85–100.
- Erdei Ferenc (1984 [1943]): Vallomás egy útról, melyet sohase tettem meg. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 448–452.
- Erdei Ferenc (1984 [1938]): Egy szociográfus vallomása. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 453–455.

- Erdei Sándor (1974): Erdei Ferenc élete. In Berend T. Iván (vál.): *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei*. Bp.: Gondolat, 569–665.
- Gyáni Gábor (2001): Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 3–4: 221–231.
- Halmos Károly (1991): Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. *Századvég*, 2–3: 131–166.
- Melegh Attila – Kovács Éva (1995): Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc *A magyar társadalom a két világháború között* című tanulmányának tartalmi kibontására. In Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Rendi társadalom-polgári társadalom*. Debrecen: Supplementum, 487–505.
- Nagy Endre (1993): Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In uő: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press, 103–117.